Зразу як повернувся Данило на село — по кутку раз пройшов, тоді вдруге, втретє. Кульгає трохи: в лазареті йому фабричну ногу поставили. Відтоді і Кульга. Наче не пізнає ні людей, ні дворів.

— Люди, а де ж моя хата?

А хату його німці й гайдамаки спалили. Вночі зайшли до хижки, двері до хати кілком підперли. А попід вікна кулів наставили, щоб ніяк було рятуватись. І підпалили. Це йому мстилися по куркульській намові.

От і питає Данило:

— Люди. а де ж моя хата і жінка з дитиною?

Дитина в нього мала загинула разом з матір'ю у вогні.

А люди мовчать, бояться правду сказати, щоб згаряча не вчинив чого. Був такий гарячий — за одно слово брався в кілля.

Повиходили старі баби:

— Царство їм небесне, Даниле... .

І розповіли. Не ткнув і пальцем нікого. Слухав. З того дня зробився тихий, лагідний. Більше мовчить. А колись було сам-один на цілий куток на парубків з люшнею ходив.

Тільки по ночах побивався дуже. Волосся на собі рвав, одяг шматував, стогнав так, немов знову повідкривалися йому рани. На згарищі, де колись хата стояла, бур'ян поріс — лобода, полини. Так він руками попіл і землю до суходолу порозгрібав, .усе кісток шукав дитячих. Не знайшов. Руки покривавив.

Люди йому й нарадили: візьми та й візьми сиріт. Він і взяв. Двох дівчаток. Тільки на ноги спиналися. По голодних роках багато було таких — без батьків.

Ось і поросли. Комсомолки. Таке й прізвище за ними— Кульги...

Коли ж ізнову війна, німці.

Хотів до війська. Пішов до комісаріату, а там комісія, лікарі. От йому й кажуть:— Ступни.— Він ступнув на фабричну ногу та й похитнувся. Звісно, залізо не кістка... А хтось у комісії: "Неповноцінний". Це на людях...

Аж ось і німці, як є, коло села. Кульги саме не було. Скот колгоспний у тил гнали.

Вибрали німці на селі гурт жінок і дівчат.

На машину посадили — везти. Хтось і підказав людям, що це офіцерам на поталу... Люди — не давить... Порізали шини на колесах. А дівчата —тікати. Куди там — половили.

Тоді фашисти забрали й чоловіків. Вивезли разом з жінками і дівчатами й наказали ями копати, немовби од червоних танків. Потім почали з кулеметів по людях стріляти. І хто залишився живий, того примусили закопувати ями з постріляними. Пропали й обидві Данилові дочки-годованки. На них хтось виказав, що комсомолки.

А Данило Кульга тимчасом наче передчував що. Знайшов когось замість себе, а сам до села повернувся. Йому розповіли. От тоді й загорілося в ньому. Вихопився з ножем з хати, хотів першого-ліпшого фашиста рішити.

— Угамуйся, — казали сусіди, бо себе й нас загубиш. Ненависть душила його. Він просичав крізь зуби:

— Не вдовольнюсь, поки не примушу звірів один одному горлянку різати, один одного стріляти.

Розв'язали його вночі, випустили. Пішов Кульга, п'яний від ненависті.

Після того кожного ранку на околицях знаходили нові й нові трупи німців, все більше вартових біля складів з боєприпасами, біля порону на березі або коло громадської комори з хлібом... Лиш дехто з сусідів Кульги знав — це його робота. Які були боязкіші, казали:

— Загинеш, Даниле, за пухлого душу... І ми з тобою...

— Аж коли ворог стане один одного вигубляти, тоді вдовольнюся, — нишком промовляв він. — Як наші своїх закопували, так і їх примушу...

Вдень він блукав по околицях села, навіть прислужувався їм на різних дрібних послугах — то води принесе з криниці то кабана їм обсмалить, то для штабу дров врубає...

Вивідає все, потім уночі — дивись — лежить задушений вартовий.

Вірним селянам казав стиха:

— Якби мені їх усіх на селі видушити! Може одужало б моє серце.

Така лють душила чоловіка.

Однієї ночі на постої стояли в нього фашисти з кулеметом. Вже він їм прислужував!.. Мали всякої закуски до спирту, та й сам немов підпив,

підтягував їм, коли співали, тільки очима кривавими поводив... Та їм було не до очей...

Вночі вже перед самим ранком порубав усіх шістьох, що спали в хаті. Залишився один біля кулемета в садку, вартовий. Тоді Данило взяв порожню пляшку з-під спирту, налляв води і пішов до вартового надворі.

— Може вип'єш?

Вартовий думав, що спирт, — а надворі під ранок зимно було, — німець простягнув руку за пляшкою. Тільки почав пити нахильцем, а Данило схопив його за горлянку. Тільки захрипів...

Ухопивсь Данило за кулемет — нести. Куди — й не зведеться... Коли ж хтось ізбоку:

— Давай допоможу.

Шарпнувся Кульга до ножа за очкуром, думав доведеться й восьмого рішати. А це сусіда:

— Давай,-каже.-ДОПОМОЖУ... Куди тобі самому, як ти неповноцінний...

От Данило взяв цівку кулеметну, а сусіда візочок і понесли. Далеко не пішли, а встановили кулемет ближче до шляху. Почав сусід з Данилом прощатися, а той і каже:

— Цю ніч вони один одному горло гризтимуть... Хоч тепер моє серце вгріється... Вже я доберу до цього способу!

Сусіда пішов, а Данило заліг тихенько й прислухається. А вже він знав, що військо їхнє йтиме шляхом: звечора хати розписували. Певне знав.

Лежить він у рові, причаївся, за цигаркою нудьгує. Літні зорі над ним блимають, наче зітхають. А в нього серце б'ється, наче теж блимає. Наставив кулемета на шлях, жде. А позаду нього в чагарниках спить ціла фашистська частина. Тільки вартові ходять, гармати стережуть. Ще вдень про них вивідав Данило. Жде.

Аж чує далеко десь шлях немов гуде. "Вони" — думає собі. Тільки; серце ще дужче заблимало. Радісно так.

— Це ж уже скоро...

І справді. Ближчає гуркіт, ближчає. Слухає Данило —— багато їх. Великий загін. Поплював собі на руки — й до кулемета. Як дасть, як дасть... Наче зірки з неба посипалися. Вартові, що в чагарниках, почули стрілянину та й собі. Тривогу зняли. Тоді частина, яка йшла по дорозі, поставила гармати навпроти та по чагарниках. А звідти по них теж з .гармат. Таке було довкола. Наче землю ту хто прокляв.

Та що далі, то дужче. Гармати нові підкотили.

Так і стріляв фашист у фашиста до самого ранку. Тільки менше й менше тих гармат ставало.

Лиш по-видному роздивилися, що свій своєму в горло вп'явся. Та пізно. Пішли забитих лічити. — та хіба на вагу: м'ясної січки не порахуєш.

І Данила знайшли — в рові, недалеко від шляху. Лежав неживий, розкидав ноги й руки на всі чотири світи, тільки на вустах — наче усмішка.

1941